
В.Г.Яременко, канд. екон. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ОСОБИ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ

Уточнено зміст економічної безпеки особи у зв'язку з механізмом еволюції господарських систем. Розкрито внутрішні суперечності економічної безпеки в умовах динамічного економічного зростання і охарактеризований механізм їх розв'язання. Проаналізовано історичні моделі економічної безпеки з погляду рівноваги споживача.

За останні 15 років Україна пройшла шлях від інституційної катастрофи й економічного колапсу початку 1990 років до визнання її країною з ринковою економікою 2006-го. Сьогодні на порядку денному стоїть вступ у СОТ, зроблено значні кроки в напрямку формування правової держави. Триває випереджаюче зростання доходів населення, нові інституційні форми господарської та споживацької поведінки поступово поширюються на дедалі ширші верстви суспільства.

Проте на цьому сприятливому соціально-економічному тлі парадоксальним чином продовжує зростати трудова еміграція. Більше за те, вона обіцяє посилитися мірою просування шляхом Болонського процесу у сфері освіти. Не скорінено ганебне явище торгівлі людьми, мільйони людей, як і раніше, стикаються в повсякденному житті з корупцією й економічною злочинністю. Мірою глобалізації господарської системи до внутрішньої соціально-економічної нестабільності додаються істотні чинники зовнішньої, глобальної невизначеності. Як і в 1990 роки, ми стаємо учасниками дуже швидких і глибоких змін, на межі адаптивних можливостей системи загалом і кожної людини окремо.

Із прискоренням фундаментальних інновацій загрози руйнуючих змін виникають дедалі частіше. В цих умовах *відчуження* як найпростіший спосіб уникнути небезпеки і зберегти свою ідентичність у ворожому середовищі може набути загального характеру. Проте суспільство в цьому разі може втратити дуже багато, якщо не все. Тому в нас немає іншого виходу, крім як знайти баланс між стабільністю і розвитком, який дозволить нам не просто зберегтися як незалежній державі, а знайти своє гідне місце в нових цивілізаційних координатах. Проблема безпеки як фундаментального чинника функціонування і розвитку соціально-економічних систем знов актуалізується.

Чинник безпеки суб'єктів, що обирають і вирішують, відіграє надзвичайно важливу роль у сукупних результатах колективних дій на будь-якому рівні соціуму. Дж.М.Б'юкенен відзначає: "Колективні результати – наслідок поведінки, що максимізує індивідуальну корисність, безлічі людей, які діють у багатьох різноманітних якостях"¹. Якщо прийняти точку зору, що безпека має над-

¹ Б'юкенен Дж.М. Государственные финансы в условиях демократии // <http://www.strana-oz.ru/authors/?author=23>.

звичайно високу індивідуальну корисність, то її внесок у колективні результати індивідуальних рішень має бути, як мінімум, значним. Розуміння інституційної структури суспільства, що склалася, як прихованого виразу соціального статусу безпеки, властивого даному соціуму, дає можливість підняти модель суспільного вибору з рівня поточного функціонування на рівень еволюції та розвитку. Але для цього необхідно відповісти на низку питань. Серед них, на наш погляд, найважливішими є такі:

- про передумови, зміст та історичні рамки індустріальної моделі економічної безпеки та її перспективи в перехідній системі;
- про співвідношення інноваційних і стабілізаційних чинників функціонування і розвитку економічних систем у зв'язку з проблемою безпеки;
- про співвідношення закономірних і випадкових процесів, що зумовили істотне падіння рівня економічної безпеки в умовах розпаду соціально-економічної системи державного соціалізму;
- про оптимальний рівень безпеки і механізми його забезпечення;
- про співвідношення зовнішніх і внутрішніх чинників безпеки суб'єктів і системи загалом;
- про критерії та вимірники рівня економічної безпеки в системі інших економічних показників.

Описуючи й аналізуючи еволюцію економічної безпеки особи в державно-соціалістичній системі, простежуючи її динаміку в постсоціалістичному суспільстві, можна помітити, що історично ерозія особистої безпеки виникає з надмірних соціально-економічних гарантій. Особливо наочно вади надто гарантованого статусу виявлялися в останні десятиріччя існування радянської системи, коли штучно створений дефіцит робочої сили дозволяв за будь-яких умов і ставлення до праці мати достатній дохід особам, явно не схильним перетруджувати себе в суспільному виробництві.

На перший погляд абсолютно безпечний статус є самодостатнім і надає можливість захищатися від інновацій, що порушують рівень рівноваги. Автономність суб'єкта дозволяє йому зберігати себе як ціле в досить широкому діапазоні істотних змінних. Але це можливо до певного часу. Як показує аналіз історії виникнення, розвитку і загибелі економічних систем, дуже великий рівень безпеки часто в кінцевому підсумку виявлявся нерівноважним, або, інакше кажучи, небезпечним. Інновації середовища екзогенного й ендогенного характеру рано чи пізно провокують стрибкоподібне порушення внутрішньої рівноваги надмірно стабільного суб'єкта, яке виявляється у формі значного падіння рівня його безпеки.

Можна зробити такі теоретичні припущення, що являють інтерес як вихідні пункти подальшого дослідження й обґрунтування економічної безпеки особи в системі нестабільного (перехідного) типу.

1. Сьогоднішні процеси у сфері економічної безпеки особи мають бути проаналізовані з позицій *конкретно-історичного підходу*, який дозволяє встановити міру загального й особливого у процесах, що протікають у перехідній системі України. Для цього слід виокремити три послідовні історичні моделі економічної безпеки особи, властиві основним етапам становлення

сучасної цивілізації: традиційну, індустріальну і постіндустріальну. Модель економічної безпеки, властива державному соціалізму, об'єднувала в собі риси традиційної та індустріальної моделей. Це зумовило, з одного боку, її високу поточну стійкість, з іншого боку – надмірну іммобілізацію ресурсів та інертність суб'єктів усередині даної соціально-економічної системи².

2. З погляду мікроекономічної теорії економічна безпека особи має бути охарактеризована як необхідний рівень рівноваги споживача, який максимізував функцію корисності й обрав якнайкращу з доступних йому альтернатив. Це забезпечує високу поточну ефективність життєдіяльності. Завдання цього фундаментального рівня дослідження полягає в отриманні мікроекономічної моделі забезпечення безпеки як особливого критерію оцінки і відбору варіантів господарської поведінки.

Дефіцит критеріїв вибору підштовхує людей на поточні компроміси і ситуативну господарську поведінку, яка не забезпечує суб'єкту довгострокової безпеки. Водночас орієнтація на максимум безпеки в *довгостроковому* періоді здатна швидко і невідворотно погубити суб'єкта вже сьогодні. В умовах соціально-економічної нестабільності оптимальний рівень безпеки не досягається ні в короткостроковому, ні в довгостроковому періодах. Ще А.Сміт говорив: "Людина завжди повинна мати нагоду існувати своєю працею, і її заробітна плата має, щонайменше, бути достатньою для її існування"³. Якщо ж заробітна плата не забезпечує існування, то більшість суб'єктів змушена практикувати сурогатні форми забезпечення своєї безпеки, такі, наприклад, як робота за сумісництвом або загальна орієнтація на компенсацію дефіциту доходу за рахунок праці на городніх ділянках і дачах.

3. Рівновага споживача як фундамент особистої економічної безпеки забезпечує йому стабільність і зміцнення його соціально-економічного статусу, а також оптимальний рівень динамічної єдності з середовищем (гомеостазис). Тому безпеку корисно розглядати ще і з погляду такого аспекту системи, як соціально-економічний статус її суб'єктів. Характерне для перехідних станів явище втрати або порушення статусу в загальному випадку має супроводжуватися різким падінням рівня особистої економічної безпеки і підвищенням ролі її аномальних форм. Відновлення статусно-субординуючої структури⁴ господарської діяльності – один із важливих напрямів зміцнення економічної безпеки системи загалом та її окремих суб'єктів. Водночас у жодному разі не слід прагнути реанімації жорсткої ієрархічної моделі системи державного соціалізму, яка, виконавши одного разу свою історичну функцію, поступово перетворилася на головний чинник псевдостабільності, а отже, і деградації даної системи.

4. Стабільність суб'єкта, що розглядається на тривалих проміжках життєдіяльності, може виступати як передумова консервації, тобто дисфункціо-

² Див.: Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. – М., 1993. – С. 109; Тоффлер Э. Третья волна. – М., 1999. – С. 91–100.

³ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов // Антология экономической классики. – М., 1993. – С. 136.

⁴ Поняття, запропоноване свого часу В. Тернером. Див.: Тэрнер В. Символ и ритуал. – М., 1983. – С. 170–199.

нальної розбіжності між суб'єктом і середовищем, що виявляється в застаріванні одних зв'язків і відсутності інших необхідних зв'язків. Моделювання проблеми економічної безпеки вимагає від дослідника фіксації та вимірювання рівня цієї розбіжності, а також обґрунтування шляхів його мінімізації. Наприклад, некритичне розуміння завдання грошово-кредитної стабілізації у другій половині 1990 років поза таким аналізом неминуче мало призвести економічну систему України до більш високого рівня нестабільності у структурних, технологічних та інституційних відносинах.

5. Консервація в умовах істотних змін середовища може набувати форми деградації суб'єкта, тобто такої ситуації, коли суб'єкт виробляє і використовує форми псевдорівноваги, спрямовані, в першу чергу, на ізоляцію від будь-яких серйозних інновацій, а не на розв'язання завдання забезпечення реальної динамічної рівноваги з середовищем, що розвивається. Дуже важливо виявити і простежити в сьогоденній економічній політиці України окремі симптоми й атрибути моделі псевдорівноваги з тим, щоб тримати їх під контролем і максимально обмежувати їхні негативні прояви.

6. Коливання реального рівня гарантованості соціального статусу і рівня доходів суб'єктів відіграють важливу роль у системі механізмів соціально-економічної еволюції. У стабільних станах суспільства інноваційну поведінку можна найчастіше розглядати як таку, що знижує рівень безпеки, що компенсується можливістю отримання більш високої норми прибутку як премії за ризик. У нестабільних станах складається зворотна ситуація: вимушений пошук нового статусу і нових технологій взаємодії з середовищем виявляється менш ризикованою формою соціальної поведінки, ніж дотримання неефективних стереотипів і традицій.

Таким чином, періодичні хвилі інновацій та інституційних перебудов необхідно мають супроводжуватися і відповідними падіннями рівня економічної безпеки. У протилежному разі у суб'єктів не буде достатньо стимулів для пошуку і засвоєння нових форм і методів господарської діяльності. Як приклад, що ілюструє активну інноваційно-формоутворювальну роль чинника зниження рівня економічної безпеки суб'єктів у точках перегину траєкторії еволюції суспільства, можна навести соціальну політику в США за адміністрації Р.Рейгана в першій половині 1980 років. Значне зниження витрат на соціальні програми мало на меті істотно скоротити надмірний рівень гарантованості доходів та статусу і стимулювати, за висловом самого Р.Рейгана, "ініціативу і новаторство"⁵. Різка негативна реакція профспілок, страйки та інші соціальні конфлікти свідчили про те, що хвороба зайшла досить глибоко. Оновлення інституційної системи, що не зачепило все ж таки її фундаментальних засад, відбувалося завдяки своєрідному загальному перетрушуванню і переоцінці, що торкнулася практично всього американського суспільства. Зрозуміло, йшлося про керовану загалом ситуацію, коли держава мала і організаційні, і фінансові можливос-

⁵ *Рейган Р.* Государство и деловой мир в 80-е годы // США: правая волна. – М., 1987. – С. 134–139.

ті в будь-який момент часу "відпрацювати назад" – у тому разі, якщо соціальна напруженість у суспільстві піднялася б до небезпечного рівня.

Проблема у край низького рівня гарантій статусу і доходу характеризує не лише якнайменше забезпечені верстви населення України, а практично все суспільство, включаючи навіть прошарок так званих нових українців, про що свідчить відсутність в останніх будь-яких інвестиційних переваг. Переважання тінювих або просто кримінальних форм інновацій свідчить про те, що суспільство ще не знайшло органічних інституційних способів оновлення своєї структури та функцій і стихійно схиляється до нелегітимних способів. Це неприпустимо, перш за все, тому що ця стихія тягне його до чергової і, можливо, неправної катастрофи.

Можна зробити висновок, що необхідність цілеспрямованого теоретичного моделювання проблем економічної безпеки особи у трансформованій системі зумовлена низкою обставин. Економічна безпека особи належить до фундаментальних підстав соціального життя. Людина підкоряється вимогам суспільного розподілу праці, правилам і нормам соціально значущої поведінки в обмін на деякі мінімальні гарантії реалізації її потреб. Безпека особи є *суспільним благом*, виробництво якого є однією з первинних функцій соціального організму. По суті, генезис соціуму протікає під вирішальним впливом *потреби в безпеці* як фундаментальній підставі включення людини в будь-яку зовнішню систему обмежень.

У процесі історичного розвитку конкретний зміст поняття "безпека особи" стає дедалі більш складним і диференційованим. Спочатку неподілене в собі і просте поняття безпеки особи як можливості вижити поступово збагачувалося за рахунок ускладнення суспільного зв'язку "індивід – суспільство". Чим розвинутіший суспільний організм, тим багатше зміст "недоторканного запасу" особи, який і є безпосереднім об'єктом безпеки.

Можна припустити, що *економічна безпека особи* – продукт відносно високої стадії розвитку соціально-економічної системи, пов'язаний із виникненням стійких переваг спеціалізованої діяльності, які вимагають більш або менш високого ступеня вірогідності не просто виживання індивіда, а відтворення і зміцнення його економічного статусу як відособленого *професіоналізованого* агента. Тільки там, де спеціалізовані уміння і навички індивіда стають умовою його здійснення як діяльного суб'єкта соціальної системи, існує й особлива проблема реалізації людини як необхідного (незамінного) суб'єкта даної системи.

Водночас інституційно обумовлене різке зниження рівня економічної безпеки особи справляє *зворотний* вплив на інституційну динаміку перехідної системи. В першу чергу, це змушує людей до інноваційної поведінки, до вироблення нових, ефективніших методів і прийомів господарської діяльності, що саме по собі є процесом інституційного формоутворення. До того ж зниження рівня гарантованості функціонування в колишній якості спонукає людей інтенсивно шукати новий соціально-економічний статус, який би дієвіше забезпечував особисту економічну безпеку. Нарешті, тиск чинника ризику і невизначеності примушує людей до навчання і засвоєння нових норм і правил госпо-

дарської поведінки. Тому, цілком усвідомлюючи величезні проблеми, можна сказати, що без зниження рівня економічної безпеки особи трансформована система не може сформувати необхідні інституційні передумови відновлення структурної та функціональної рівноваги. З іншого боку, саме досягнення певного мінімального рівня економічної безпеки особи дозволить суспільству ефективно використовувати переваги кооперативної поведінки, спеціалізації та професіоналізації господарської діяльності.

Категорія безпеки є дуже близькою до поняття суб'єкта. Якщо взяти до уваги відому піраміду потреб А.Маслоу, то в певному розумінні можна сказати, що суб'єкт – це той, хто забезпечує свою безпеку в даному середовищі. В цьому разі середовище – характеристика анонімно-безособового впливу на суб'єкт. Безпеку обґрунтовано тлумачать як найпростішу підставу включення людини в систему зовнішніх обмежень. Але водночас, оскільки саме поняття суб'єкта не є простим, неподіленим, а припускає певну внутрішню структуру, є сенс аналізувати структуру відносин безпеки з позицій прояву сутності суб'єкта.

Суб'єкт будь-якого рівня (людина, особа, громадянин, плем'я, народ, нація, держава, фірма, корпорація) ми розглядаємо як такий, що має викладені нижче атрибути:

1) наявність базисної технології обміну з середовищем. У цьому контексті категорія "базисна технологія" є близькою до такої політекономічної категорії, як *привласнення*. Розуміння підстав безпеки через привласнення дозволяє надалі ввести в коло методологічних інструментів такі теоретичні поняття, як володіння, розпорядження, відчуження;

2) *рефлексивна позиція*, тобто виокремлення себе в середовищі, самоідентифікація через вирізнення серед інших;

3) *свобода вибору*;

4) *цільова функція*;

5) *раціональність у межах доступних альтернатив*.

Для ілюстрації такого розуміння категорії візьмемо, наприклад, межово кримінальну ситуацію порушення економічної безпеки суб'єкта через позбавлення його майна. Щоб привласнити незаконно майно людини, злочинцю потрібно її або вбити (зруйнувати базову технологію обміну її з середовищем як біологічної істоти), або оглушити (позбавити свідомості, тобто самоідентифікації), або зв'язати (позбавити свободи), або напоїти (порушити раціональність поведінки), або обдурити (відвести вбік від цільової функції).

Атрибути 1–5 є взаємопов'язаними й утворюють цілісність. Кожний новий рівень розгляду суб'єкта передбачає необхідність взаємопов'язаної одночасної зміни всіх атрибутів. Головні аспекти внутрішньої структури безпеки перебувають у певній єдності. Простіше кажучи, існує *міра кожного елемента*, недотримання якої деформує оптимальну структуру безпеки.

Безпека характеризує відносини суб'єкта з середовищем. Це – рівновага, але не сама по собі, а її базисний аспект⁶. Чим на більш тривалому тимчасовому інтервалі забезпечується керований рівноважний стан, тим вищим є

⁶ Див.: Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем. – М., 2004. – С. 37.

рівень безпеки. Отже, в першому наближенні безпеку можна визначити як *первинне (просте) вираження рівноваги суб'єкта і середовища, яке досягається шляхом збереження і відтворення (розвитку) п'яти головних атрибутів суб'єкта: технології, рефлексивності, свободи, цільової функції та раціональності на певному мінімальному часовому інтервалі.*

Система координат, в якій досягається ця рівновага, залежить від рівня суб'єктності (виокремлення з середовища), тобто тієї форми обміну з середовищем, яка є вирішальною для відособленого існування саме даного суб'єкта в даному середовищі. Координати можуть бути:

- енерго-інформаційними;
- біологічними;
- географо-екологічними;
- етнічними;
- економічними;
- соціально-політичними;
- культурними і т. д.

Кожний вищий рівень рівноваги пов'язаний із попередніми подвійним чином: 1) включає їх як імпліцитну передумову; 2) зберігає в перетвореному вигляді деякі закономірності їх внутрішньої будови як вираження спадкоємності та єдності. Простою і наочною (але водночас вельми перспективною в методологічному плані) формою такої єдності може слугувати вже згадана вище піраміда потреб А.Маслоу.

Згідно з підходом А.Маслоу, безпека є потребою низького рівня – в тому значенні, що вона передує можливості реалізації будь-яких інших потреб. Це означає, що діяльність усіх суб'єктів включає як критерій або граничну умову (явний або неявний) відтворення п'яти основних атрибутів суб'єкта. Реалізація цього критерію досягається через взаємодію негативних і позитивних аспектів. Негативні виступають як *обмеження і заборони*, позитивні – як *переваги*.

Перший аспект практично означає, що будь-яка цілеспрямована активність суб'єкта не повинна руйнувати технологію його обміну з середовищем; не повинна вести до втрати самоідентифікації, тобто актуального вирізнення серед інших суб'єктів; не повинна обмежувати або підривати свободу вибору; не повинна виходити за рамки цільової функції, тобто прямо її заперечувати; не повинна вести до втрати здібностей і можливостей раціональної максимізації результату діяльності. Цей аспект характеризує статично-консервативний бік безпеки.

Другий аспект досягається через позитивний розвиток кожного атрибута як підвищення рівня взаємодії суб'єкта з середовищем. Це аспект може бути охарактеризований як динамічно-інноваційний. Найпростіша його інтерпретація може бути представлена як зниження ентропії *суб'єкта*. Завдяки цьому ми дістаємо можливості вдатися до термодинамічних аналогових моделей практичного забезпечення безпеки.

Тріада "середовище – суб'єкт – діяльність" може слугувати ключем для переведення безпеки в систему відносин "суб'єкт – суб'єкт". Це вводить у поле зору нові явища й обставини:

1) посилюється (і частково полегшується) рефлексія через взаємне відштовхування суб'єктів. Простіше кажучи, це означає, що *прямо думати* про безпеку примушує нас присутність поряд іншого суб'єкта;

2) породжується *більш обмежений* доступ до ресурсів, пов'язаний із виникненням конфліктно-конкурентного чинника;

3) породжується феномен "злагодженої свободи" як практичної форми позитивної реалізації конфліктно-конкурентного відношення;

4) модифікується раціональність через ускладнення і взаємне навчання.

Безпека в системі відносин "суб'єкт – суб'єкт" вмонтована в систему "суб'єкт – середовище". Водночас уведення додаткового зовнішнього чинника "суб'єкт" якісно ускладнює завдання безпеки. По-перше, зберігає своє значення чинник середовища як такий; по-друге, середовище присутнє в опосередкованому вигляді, будучи переломленим і відображеним у новому суб'єкті; по-третє, самостійним чинником безпеки стає додатковий суб'єкт сам по собі.

Якщо візьмемо як суб'єкт безпеки *державу*, а як систему координат *економіку*, то економічна безпека держави буде структурована таким чином.

1. Середовище економічної безпеки держави поділяється на зовнішньо-економічне і внутрішньоекономічне. Між цими сторонами існує фундаментальна системна єдність, визначувана природою суб'єкта, яка в актуальному плані може виступати як поточне превалювання однієї із сторін.

2. Базисна технологія в моделі економічної безпеки держави – субординована система вертикального непрямого або прямого адміністративного управління з метою створення і підтримки ієрархічного устрою як найпростішої та фундаментальної форми соціуму. В економічній системі координат базисна технологія реалізується через функцію держави як джерела правил господарської поведінки й арбітра, що забезпечує їх виконання.

3. До ресурсів держави можна віднести територіальні, людські, фінансові, матеріальні, організаційні. В економіці найважливіший ресурсний аспект – фінансовий (податки й емісія). Але він виробляється, розподіляється і використовується лише за умови дотримання базисної технології. Ще Н.Орезм відзначав, що суверен чеканить монету, але не є її власником. Тільки в цьому разі може існувати *середовище як джерело ресурсів*.

4. Рефлексивне відношення – державний суверенітет. Він теж має зовнішні та внутрішні аспекти⁷. Безпосередніми атрибутами (й інструментами) зовнішнього економічного суверенітету держави є митна і валютна системи, а також зовнішньоекономічна політика як непідконтрольне, усвідомлене і раціональне відношення до інших зовнішніх суб'єктів. Внутрішній суверенітет держави розкривається через її всезагальну природу, тобто практичну незалежність від окремих громадян, корпорацій і т. д. Сьогодні загроза втрати внутрішнього суверенітету виявляється, наприклад, у кримінальній і клановій приватизації державних функцій, яка спостерігається в українському суспільстві.

5. Свобода держави – реальна усвідомлена зміна (звуження або розширення) рамок державного контролю й управління. З погляду сучасних тен-

⁷ Див.: Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М., 1990. – С. 317.

денцій розвитку економіки дуже важливими уявляються, по-перше, здібність держави до самообмеження, по-друге, здібність до досить швидкого й адекватного розширення кола об'єктів державного контролю.

6. Цільова функція держави – оптимальне співвідношення між стабільністю і розвитком. В економіці ця умова більш або менш задовільно моделюється в інституційних координатах. Тільки держава, що розвивається в технологічному і соціально-інституційному плані, може перебувати у стані реальної економічної безпеки.

7. Раціональний вибір – можливість комбінування інституційних, фінансових і організаційних технологій та ресурсів для якнайкращого досягнення цільової функції. Цей структурний компонент може бути поданий як *економічний механізм держави*, що забезпечує порядок і розвиток соціально-економічної системи.

Описана таким чином структура системи економічної безпеки держави дозволяє встановити пріоритети, критерії й орієнтири в діяльності державних інститутів, причому не лише тих, яким забезпечення безпеки прямо поставлене за функціональні обов'язки.

Пряме і непряме забезпечення економічної безпеки суб'єкта може бути подано як особлива спеціалізована функція або ж як суміщене виконання функцій. Суб'єкт може концентруватися на окремих структурних елементах даної діяльності, а інші доручати професіонально спеціалізованим суб'єктам. Процес делегування функцій безпеки, як правило, починається знизу, від якнайменш істотних до більш істотних. Звичайно вищі функції безпеки (базисна технологія, рефлексивне відношення, свобода, раціональність, цільова функція) не делегуються нікому, у протилежному разі суб'єкт утрачає свої істотні атрибути і перестає бути таким.

Умовно можна розрізнити *"реактивну"* і *"превентивну"* моделі економічної безпеки. Відзначимо, що і та і та передбачають наявність ефективних прямих і зворотних зв'язків із середовищем. Але в першій моделі головний зміст пов'язаний із механізмами прямого зв'язку "суб'єкт – середовище", друга ж припускає більш важливу роль зворотного зв'язку "середовище – об'єкт".

Реактивна модель економічної безпеки суб'єкта побудована як система більш або менш однозначних реакцій на деструктивні впливи і зміни зовнішнього середовища. Деструктивним вважатимемо вплив, що обмежує або порушує реалізацію будь-якого з п'яти атрибутів суб'єкта і веде до серйозного погіршення рівня адекватності середовища і суб'єкта. Такого роду впливи можуть бути пов'язані або з поточними флуктуаціями істотних чинників середовища, або з їх довгостроковими тенденціями. В системі поточних критеріїв саме реактивна модель найкращим чином забезпечує безпеку суб'єкта, оскільки дозволяє скоротити до мінімуму лаг оцінки, лаг ухвалення рішення і лаг найзмістовнішої реакції на загрозу.

За певних умов цю модель можна розглядати як таку, що діє автоматично, тобто з максимальним скороченням рефлексивних процедур, оскільки на коротких інтервалах тотожність суб'єкта самому собі передбачається. Центр ваги пе-

ребуває ближче до атрибутів цілепокладання і раціональної поведінки. Головним результатом функціонування цієї моделі є поточна стабільність суб'єкта.

Превентивна модель є складнішою через наявність додаткового каналу зв'язку. Тут виникає феномен неоднозначності оцінки і реагування, тому всі лаги є значнішими за довжиною. Безпосереднім предметом превентивної діяльності є атрибути первинного порядку, тобто базисна технологія і рефлексивно-відношення. Хоча це не означає, що решта атрибутів у превентивній моделі не врахована. Просто їх роль виступає як підпорядкована, опосередкована реалізацією первинних атрибутів суб'єкта. Ця модель забезпечує довгострокову стабільність суб'єкта через оптимальний (збалансований) розвиток його технології та рефлексивності.

Ще раз підкреслимо, що йдеться про умовне розділення цих двох моделей. У реальності ефективної безпеки можна досягти лише за умови синтезу реактивної та превентивної моделей за допомогою оптимального поєднання поточних і перспективних критеріїв організації господарської діяльності суб'єкта.

Таким чином, економічна безпека особи може бути охарактеризована як послідовне досягнення і дотримання п'яти фундаментальних атрибутів суб'єкта у процесі та за допомоги певної господарської діяльності. Практичне значення цього категоріального, тобто достатньо абстрактного аналізу феномена економічної безпеки полягає в тому, що надалі він дозволяє, по-перше, вивчати й осягати на підставі порівнянь різні системи і моделі безпеки, по-друге, проектувати і формувати (перш за все, через визначення межових умов) реальні схеми безпеки суб'єктів різного рівня, по-третє, досліджувати явище еволюції безпеки. Більш конкретна модель має будуватися шляхом послідовного збагачення і нарощування змісту встановлених вище загальних моментів і визначень безпеки.

Як показано в літературі, пошук інституційних підвалин злагодженої безпеки інтенсифікується в умовах соціальних катастроф і криз⁸. Соціально-економічний розвиток на початку XXI століття може бути схарактеризований як кризовий через значну глибину змін, що відбуваються, високий їх темп і низьку узгодженість. Усе це породжує нові загрози економічній безпеці особи, які активно взаємодіють із звичайними джерелами загроз у вигляді процесів інституційної та макроекономічної дестабілізації (конфліктні форми глобалізації, інфляція, безробіття, внутрішня валютно-курсова нестабільність, нестабільність банківської системи).

Фінансова глобалізація, за словами А.Грінспена, породила дві гігантські бульбашки: фондова бульбашка і бульбашка нерухомості. Україна, через нерозвиненість фондового ринку, частково є захищеною від наслідків можливої глобальної фондової катастрофи. Водночас, як показала фінансова криза 1998 року, наслідки фінансової катастрофи регіонального рівня для економіки і фінансової системи України виявилися надзвичайно важкими. Є сенс як практичний інститут економічної безпеки особи створити під патронажем Дер-

⁸ Див.: Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем. – М., 2004. – С. 195.

жавної комісії з регулювання ринку фінансових послуг службу захисту прав споживача фінансових послуг.

Особливим джерелом загроз для економічної безпеки особи в Україні є стрімкий розвиток банківського споживацького кредитування на не вигідних або невизначених умовах, що вже найближчим часом може призвести до небажаної мультиплікації негативних соціально-економічних наслідків зовнішніх або внутрішніх макроекономічних шоків. Нерозуміння фінансового ризику споживацького кредитування є загрозою не тільки для боржника, але і для кредитора. Практика агресивного маркетингу на ринку споживацького кредиту має бути обмежена за допомогою вироблення внутрішніх корпоративних стандартів самим банківським співтовариством України (наприклад, АУБ).

Очікуваний швидкий розвиток фінансового ринку України може збігтися з наростанням вірогідності глобальної фінансової кризи, більш або менш широкої за своїми масштабами. Досвід показує, що нові ринки та інститути формують адекватну собі систему безпеки лише після закінчення деякого часу, пройшовши низку криз. Допомогти Україні в цьому разі може чітке розуміння такої загрози і превентивне формування системи національних стабілізаторів. Забезпечуючи громадянам вільний доступ до ринку іноземної валюти як одну з найважливіших умов їхньої економічної безпеки і підтримки довіри до національної грошової одиниці, не слід поспішати з повною валютною лібералізацією і переходом до вільного плаваючого курсу гривні. Сумний досвід швидкого розвитку такого специфічного сегменту ринку фінансових послуг, як фінансові піраміди, не можна забувати. Система фінансового всеобучу населення в тій або тій формі має діяти під егідою Державної комісії з регулювання ринку фінансових послуг.

Міграція робочої сили за кордон свідчить про відсутність внутрішніх каналів її мобільності, що обумовлено прямими бюрократичними перепонами у вигляді рудиментів інституту прописки (реєстрація за місцем проживання) або неформальними інституційними бар'єрами (чинники ментальності, мови, національності і т. д.). Розділення ринку праці України на практично не пов'язані між собою сегменти (Схід, Захід, Південь, Центр) робить будь-якого працівника жорстко залежним від попиту на робочу силу саме в його регіоні або навіть населеному пункті. Свобода вибору місця проживання і роботи має бути реально забезпечена за допомогою програми державних заходів, стимулюючих і регулюючих економічно обґрунтовану трудову міграцію всередині країни.

Вільний обіг коштів у національній валюті в будь-яку іншу валюту є одночасно й умовою економічної безпеки, й умовою підтримки довіри до національних грошей. Як показав досвід кризового розвитку економіки наприкінці 2004 року, золотовалютні резерви – це достатньо дієвий інструмент відновлення довіри населення до національної грошової одиниці, тому їх швидке витрачання на початку 2006 року свідчить про сильну макроекономічну нерівновагу і необхідність за першої ж нагоди відновити рівень золотовалютних резервів.

До числа відносно нових, актуальних і таких, що постійно зростають, джерел загроз економічної безпеки особи на початку XXI століття слід віднести такі.

- Формування й актуалізація глобального вимірювання соціально-економічної діяльності в умовах дефіциту або відсутності глобальних загальних інститутів (норм, правил, традицій). Інститути, що претендують на глобальну всезагальність, часто або є недостатньо могутніми, щоб охопити всю проблемну галузь глобальних конфліктів, зіткнень, криз (наприклад, ООН), або відверто виражають приватні інтереси окремих держав та їх угруповань (МВФ, "велика вісімка"). Єдино дійсно всезагальним інститутом у цих умовах виступає "право сильного", що прирікає цивілізацію на тривалий етап хаотизації, дегуманізації та конфліктного розвитку, внаслідок якого лише поступово розвинуться глобальні всезагальні форми легітимного порядку. Україна як не найсильніший член світової спільноти вимушена шукати тісніших партнерських відносин із могутніми державами. Українській державі необхідно брати активну участь у виробленні нового світового соціально-економічного устрою через участь у міжнародних організаціях, переговорах, багатобічних консультаціях для того, щоб ефективно захищати права своїх громадян, відстоюючи свої позиції і водночас прагнучи не допускати втягування держави в непотрібні їй конфлікти на користь третіх країн.

- Інтенсивні та радикальні зміни у споживацьких і виробничих технологіях, що перевищують адаптаційні можливості особи. Безладдя у Франції наприкінці 2005 року, крім усього, показало небезпечний процес масового відчуження мільйонів людей у постіндустріальних країнах від сучасного технологічного та інституційного розвитку. Україна не може вважати себе ізольованою від цієї тенденції, тим більше в умовах швидкого фактичного відкриття своїх інституційних меж, як формальних так і неформальних. Вихід – зробити ці технології фінансово і соціально доступними для більшості населення, включаючи молодь, як це відбувалося, наприклад, із мобільним зв'язком. Не можна покладатися на автоматичний прогрес у розвитку продуктивних сил і суспільних відносин. Соціалізація і гуманізація інституційного і технологічного розвитку – це гостра проблема всієї світової цивілізації, яка не знайшла поки задовільного розв'язання.

- Розвиток маніпуляційних технологій, у тому числі агресивного маркетингу і "чорного піару", спрямованих на різке обмеження свободи вибору як передумови економічної безпеки особи. Образ світу, який формує сучасне глобальне інформаційне середовище, може містити свого роду 25-й кадр, що програмує людей на цілком визначені споживацькі, соціальні, політичні реакції на користь анонімних сил і груп. Державний інформаційний контроль не є гарантією захисту від такого деструктивного впливу. Тому держава має бути зацікавлена у вільному доступі до інформації та в максимальному розвитку інститутів громадянського суспільства, які найменшою мірою піддаються маніпулюванню як зовнішньому, так і внутрішньому і тому здатні ефективно захищати особу, забезпечуючи їй позитивну соціально-економічну свободу.